

A felfedezések kora és a nyelvtudomány

1. A nyelvtudomány hosszú történetét bajos volna úgy tekinteni, mint a kezdettől napjainkig tartó apró mennyiségi fölhalmozódások szakadatlan, törések nélküli folyamatát. A nyelvtudomány feltétlenül a társadalomtudományokhoz tartozik, még akkor is, ha magát a nyelvet — mint jelrendszert — a jobb megértés és az egzaktabb kutatás kedvéért némelykor az embertől elvonatkoztatva kívánjuk vizsgálni.

Minthogy tehát a nyelvtudomány a társadalomtudomány része, a társadalom fejlődésével halad együtt s többé-kevésbé részese a társadalom változásainak. Ilymódon a társadalom fejlődése — mégha az ugrásszerű is az előrehaladó mozgás csomópontjain — nagymértékben befolyásolja a nyelvtudomány fejlődését. Okunk van azt állítani, hogy a humanizmus nyomán a nyelvtudománynak egy új, ugrásszerű fejlődési szakasza következett be. Ennek a szélesen kibontakozó fejlődésnek igen fontos állomása a földrajzi felfedezések nyomán feltáruló új, addig nem is sejtett nyelvek létezésének beáramlása a XVI—XVII. század nyelvészeinek tudatába. „Ez volt a legnagyobb haladó irányú átalakulás, amelyet az emberiség addig átélt” — mondja ENGELS a humanizmusról szólva (A természet dialektikája 34). „A régi »orbis terrarum« korlátait áttörték, a földet igazában csak ekkor fedezték fel...” (uo.). Az „orbis terrarum” középkori korlátainak széttörésében nagy szerepet játszottak az Európából kirajzó utazók, felfedezők, kereskedők, kalandorok. A földrajzi felfedezések hosszú sorát a portugálok nyitják meg, majd a spanyol conquista-dorok folytatják, aztán a hollandok s valamivel később az angolok következnek. Az Európától távoli népek nyelveinek szótári és grammatikai feltérképezése is körülbelül az említett időrendet követi.

2. Hogy a középkori és az újkori nyelvtudomány közötti jelentős különbséget valamelyest érzékeljük, vessünk egy futó pillantást a középkor nyelvtudományának főbb vonásaira. Nagy általánosságban és nagyon röviden a következő jellemzőnek tekinthető irányokat találjuk:

a) a grammatika-írás és tanítás, „grammatizálás” (DONATUS, PRISCIANUS, ALEXANDER DE VILLA DEI), a beszédrészek, a „partes orationis” kidolgozása, bizonyos fonetikai megsejtések születése (pl. ALBERTUS MAGNUS-nál).

b) egy sajátos és még hosszú ideig ható szófejtési elv érvényesülése és megcsontosodása; a „lucus a non lucendo”-szerű elv, amire jellemzőképpen PETRUS HELIAS (XII. sz.) Summa Grammaticaejében megfogalmazott etimológiai elvet említhetjük meg: „Az etimológia... a dolgok tulajdonsága és a betűk hasonlósága szerinti megmagyarázása egy szónak egy másik szó vagy

több, jobban ismert szó segítségével" (H. ARENS, Sprachwissenschaft, 1955. 34). Ez az etimológia aztán így festett: lapis < laedens pedem (a lábat megsértő), fenestra < ferens nos extra (ami kivezet bennünket), mancus < man-u c-aren-s (kéznélküli), gladius g-u-la-m div-iden-s (a torkot kettéosztó), cadaver ca-ro da-ta ver-mibus (a férgeknek vetett hús) stb. (uo.).

c) egy univerzális grammatika lehetőségének hite, mely szerint — ahogy ezt a modisták állították — alapjában véve minden nyelvnek egy közös grammatikai szerkezete van, ugyanis a dolgok természetét, azok állapotát, lényegét minden ember körülbelül egyformán fogja fel, éppen ezért a dolgok jelölési módjának (modus significandi), helyesebben talán: a jelölési mód szerkezetének egységesnek kell lennie. A nyelvek közötti különbségek pusztán a szókészletnek a különböző változások folytán kialakult formáiból adódnak. Talán már Tertullianus is csírájában ilyesmire gondolt, amikor ezeket mondja: „Omnium gentium unus homo nomen est, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus; propria cuique genti loquela, sed loquela materia communi” (Migne, Patrologia, I. 618).

d) viták folytak az ókorból, Platon Kratylos-ából áthagyományozott kérdés, a φῶσις és νόμος körül. A vita magva az volt, vajon a nyelv természeti fejlődés (φῶσις), vagy pedig közös emberi megegyezésen alapuló névadások eredménye-e (νόμος). Az utóbbi kapcsolatba került a bibliai legendával, miszerint Ádám minden élőlénynek, dolognak — azok legbensőbb lényegét figyelembe véve —, neveket adott. Ez aztán átszíneződött azzal, hogy Ádám nem magától találta ki a neveket, hanem isten segítségével, annak sugallatára;

e) a három „szent” nyelv — héber, görög, latin — uralma. Az egész középkoron át végighúzódik a nyelvi „trinitas”-ba vetett hit. Megalapítói az egyházatyák.

Nagy általánosságban tehát ezzel az öt ponttal lehetne jellemezni a középkor nyelvtudományát. Emellett természetesen vannak egyéb jelenségek is, amelyek tekintetbe veendőek, különösen ami a jövő fejlődést mutató lappangó tendenciákat illeti, mint pl. a különböző anyanyelvi glosszák és nyelvtani interpretációk, anyanyelvi irodalmak kezdetei, bibliafordítási kezdeményezések, DANTE De vulgari eloquentia-ja 1303-ból, AELFRIC angolszász nyelvtana, régi provençal grammatikák stb. Ez utóbbiak azonban már a reneszánsz útját jelzik, az utat tapogatták, és nem eléggé „középkoriak”, nem lehet jellemzőnek tekinteni, ha általánosságban kívánjuk a középkor nyelvtudományát jellemezni.

A jellemzésül megkísérelt öt pontot áttekintve alighanem azt állapíthatjuk meg, hogy ezek nem voltak képesek továbbfejlődni vagy átfejlődni az újba önmaguk erejéből, a maguk vézna vitalitásából. C o n d o l a t i l a g, e l m é l e t i l e g, s p e k u l a t i v e a k k o r t o v á b b f e j l ő d n i n e m e h e t e t t. A humanizmust szülő és éltető dinamikus erőknél kellett sorompóba lépniök, hogy létrejöjjenek a továbbfejlődés feltételei.

3. A humanizmusból táplálkozó külső és belső expanzió folytán virágzásnak indulnak a tudományok, ezen belül a nyelvtudomány is. Ennek az expanzióknak a jelentőségét és hatását, a nyelvtudomány minőségi és mennyiségi különbözését a középkortól már akkor is (a XVI—XVII. sz.-ban) felismerték. PETRUS MOSELLANUS 1519-ben pl. arról ír, hogy a nyelveket elhanyagolták a középkorban, viszont „a mi korunkban” (nostro hoc seculo), „a hosszú éjszaka után” (post longam noctem) feltámadnak a

tudományok s így a nyelvek tudománya is (*Oratio de variarum lingg.*, 5). Ebben a gonosz és kiismerhetetlen világban csak a „nyelvek rendkívüli adománya” (*donum . . . linguarum eximium*) nyújt némi fényt — mondja MICHAEL NEANDER (*Sanct. ling. Hebr. Erotem.*, 1567. 12). Virágzanak a nyelvek (héber, latin, görög), a szabad művészetek; a tudósok serénysége mintegy újjászületik — írja 1576-ban ADOLF MECKERCH (*De vet. et recta pronunt. ling. graec. comm.*, 21). Különösen jó éleslátással ismeri fel PETRUS ALBINUS az 1590 táján írt kis munkájában, a *Commentatio de lingvis peregrinis*-ben a humanizmus két szembeeszköző vonását: a felfedezéseket és az idegen nyelvek művelését. Ezt a kettőt a kor két legnagyobb csodájának tartja: „*Operae pretium me facturum, putauit, si de duobus maximis Miraculis huius postremi temporis, ac signis quasi indubitatis extremi diei, et status integritatis, propediem redituri, quorum duo tantum iam nominabo, Nauigationem illam portentosam in Ignotis Insulas, et Linguarum Peregrinarum culturam et cognitionem, aliquid proferrem*” (i. m. 5). Nem kevésbé figyelemre méltóan értékeli a kort a tárgyalt szempontból KECKERMANN 1613-ban: „Csodálatos, hogy ugyanabban az időben fedezik fel az új világot, amikor Európában virágzásnak indultak a művészetek s a nyelvek, és elkezdték a hittudomány megtisztítását” (*Systema Systematum*, II. 749).

Sokan helyesen látják, hogy általában a tudományok felvirágzását nagymértékben támogatja a nyelvtudomány művelése, a nyelvek ismerete. „Éppen ezért szükséges a nyelvek művelése — mondja D. CHYTRAEUS —; ezek mintegy kapui és kulcsai minden tudománynak” (*De ratione discendi*, 1564. 1/4). JEAN BODIN, a XVI. sz. élesszemű történésze igen fontos elvet rögzít akkor, amikor kimondja, hogy a történeti adatok kutatásában, a történelmi valóság helyes értékelésében a történetírók hitele és a földrajzi környezet ábrázolása mellett lényeges szerepet játszik a nyelvek tanúsága is: „*Tria sunt igitur argumenta quibus origines haberi, et ab historicis traditae iudicari possunt. primum in spectata fide scriptoris; alterum in linguae vestigiis: tertium in regionis situ ac descriptione*” (*Method. ad Hist.*, 1566. 484—5).

4. A középkoron túlemlkedő humanista tudós megdöbbenve látja a nyelvek sokaságát és változatosságát. THESEUS AMBROSIUS, akit az általános nyelvészet atyjának lehet tekinteni, nevezetes könyvében, az 1539-ben megjelent *Introductio in Chaldaicam Linguam*-ban a nyelveket labirintushoz hasonlítja s megígéri, hogy könyve egyúttal Ariadne fonala lesz az eltévedtek számára (i. m. 4). „A nyelvek csodálatos változatosságáról” (*linguarum admiranda diversitas*) beszél OLAUS MAGNUS az északi népekről szólva az 1555-ben megjelent *Historia de gentibus septentrionalibus* című könyvében (136). CHR. BESOLD, a *De natura populorum*-ban (1632) már a „nyelvek végtelen sok fajtái”-ról beszél (74). SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben írt magyar nyelv-tana előszavában különösen mélyreható megjegyzést tett a nyelvek sokfélesége kapcsán. Alap gondolata az, hogy egyszerűen lehet fogalmat alkotnunk a nyelvek számáról, elképesztő sokaságukról. Nagyon helyesen látta, hogy amikor a nyelvek számát próbáljuk meghatározni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már nem élő nyelveket, a holt nyelveket. Az említettekre jellemző részlet: „*Quibus si reliquas addas, quae toto tum orbe (ti. Mithridates, pontusi király korában. H. J.) diversae fuerunt, an non putamus maximum numerum evasurum? Quot sint in orbe Atlantico et apud Hyperboreos, quis explicabit? Et multas tamen esse plurimorum peregrinatione*

satis est exploratum. Complures post Christi natalem, novae extitisse scimus, nunquam antea vel factas, nedum cognitatas. Inter quas cum in sola Europa, minima totius orbis parte, quam plurimae ab illo tempore exortae sint, quid de caeteris gentibus innumeris cogitandum?" Ilymódon SZENCZI MOLNÁR ALBERT még szélesebbre tárta a „linguarum admiranda diversitas” kapuit.

5. A középkort túllépő nyelvtudomány az előrelendítő erőt — mint már említettük — a humanizmusból fakadó felfedezések és a nemzeti nyelvek fel-támadása révén nyerte. Az új, addig nem ismert és nem sejtett nyelvekkel való érintkezésnek, találkozásnak *szükségszerűen* módosítania kellett az azt megelőzően hosszú ideig vallott nézeteket. Ebből az „érintkezésből” született valójában az összehasonlító nyelvtudomány, amely háromszázados vajúadás, útkeresés után létrehozta a modern összehasonlító nyelvtudományt.

Erről a döntő jelentőségű érintkezésről beszél egyebek közt R. H. ROBINS az 1951-ben megjelent kis könyvében: *Ancient and Mediaeval Gram-matical Theory in Europe*: „Ahogy az utazók, misszionáriusok, kereskedők és hódítók felhívták az európai tudósok figyelmét az újonnan felfedezett nyelvek tanulmányozására; ahogy nőtt a gyakorlati tanítás iránti szükséglet a Föld csaknem valamennyi ismert nyelvében, a grammatika metódusát, az egész nyelvtudománnyal és nyelvkuatással egyidőben, szigorú vizsgálatnak és felül-vizsgálatnak vetették alá” (i. m. 91 angolul). Majd a középkori grammatika összeomlásának okairól ezt olvassuk: „A más nyelvek grammatikai elemzésé-nek mintájául tartott klasszikus grammatika összeomlása elsősorban annak tulajdonítható, hogy fokozódott az olyan nyelvek tanulmányozása, amelyek teljesen elütöttek és semmiféle rokonságban nem állottak a klasszikus nyel-vekkel, a latinnal és az ó-göröggel” (i. m. 92).

E mélyreható és a dolgok jelentékeny vonásait megragadó megállá-pításokhoz azonban hozzá kell tennünk, hogy elfelejtette megemlíteni és erő-teljesen hangsúlyozni (noha valamiképpen odaértendő) a n e m z e t i n y e l -v e k m ű v e l é s é t é s g r a m m a t i k a i f e l d o l g o z á s á t.

A tárgyalt „érintkezés” a kibontakozó nyelvtudománynak nem pusztán csak valamilyen mennyiségi gyarapodását jelenti, hanem minőségit is: a már ismert nyelvek tényeit is alaposabb vizsgálatnak kezdik alávetni.

6. Lássunk most egy rövid áttekintést arról, milyen eddig nem ismert nyelvek kerültek vagy kerülhettek a XVI—XVII. sz. tudós európai közvéle-ményének kutató figyelmébe; miért volt jogos a „linguarum admiranda diver-sitas”-ról beszélni.

A távoli földrészek felfedezése és az ott található egészen új, ismeretlen s az európai nyelvektől meglepően eltérő nyelvek első grammatikai és szótári feldolgozása a spanyol és portugál hódítások útvonalában haladt. Így a leg-régibb nyelvtanokat és szótárokat a közép-amerikai nyelvekre írták. Már 1555-től kezdve jelennek meg azték, maya, pocoman, karaib nyelvtanok és szótárok. Eleinte, kb. egy évszázadig majdnem kizárólag a spanyolok és portugálok uralták a közép- és délamerikai grammatikai irodalmat, később megjelentek a franciák és az angolok. — A délamerikai benszüölt nyelvek feldolgozása is korán elkezdődött. 1560-ban már megjelent egy perui nyelvtan; ezt számos, főleg a peruiak nyelvét feldolgozó grammatika és szótár követte. Az észak-amerikai indián nyelvek lényegesen később nyertek grammatikai fel-dolgozást azon oknál fogva, hogy Észak-Amerikát később ismerték meg. Itt,

grammatikai és szótári feldolgozás terén a franciák és angolok jártak az élen.

✓ Az amerikai nyelvekkel kapcsolatban általában a sokféleség lepi meg az utazókat és a nyelvészeket. Már CONRAD GESSNER is megjegyzi Mithridates-ében (1555), hogy pl. „Cuba különböző tartományaiban különböző nyelvek vannak” (i. m. 70–71). M. CLAUDE DURET, a *Thresor de L'Histoire des Langues de cest Vnivers* (1613) című általános nyelvészeti vonatkozású művében utazók állításaira hivatkozva azt írja, hogy Mexikóban sok és különféle nyelvet használnak s ez nem kis nehézséget jelent az utazóknak, tengerészeknek. Kuriózumképpen közli a Miatyánkot az ott élő „vadak” (Sauuages) nyelvén (i. m. 944). Ugyancsak DURET mondja, hogy a La Plata mentén élő „óriások” (Geants), azaz a patagonok nyelve olyan nehéz, hogy csak jelekkel tudnak velük érintkezni; máskülönb pedig a patagonok nyelve teljesen elüt a szomszédos vidékek nyelveitől (i. m. 943). Nicaraguában öt nyelv használatos, s ezek teljesen elütnek egymástól (uo.). „Sokféle és szinte végtelen számú sok nyelv (-járás) van, améylek egymástól nagymértékben különböznek” — mondja MAGINO az amerikai nyelvekről (*Geografia*, 1621. 203). ALVAREZ NUNEZ írja 1527–1536-ban tett délamerikai útjáról: „Passamo per gran numero, & diuersita di lingue, . . . trouammo piu di mille differentie di linguaggi” (RAMUSIO, *Delle navigationi*, 1606, III. 273). A brazil indiánok nyelvéről így ír BARLAEUS 1660-ban: „Lingua cognitu difficilis, & eorum omnium, quotquot noti haecenus, ferè una, licet certis rerum vocabulis distincta, quae aliter viri, aliter feminae usurpant” (*Rerum octennium in Brasilia et alibi gestarum*, 35). A chilei benszülöttek nyelvéről felveti, vajon eredeti nyelv-e, nem pedig valamely más nyelvből származott le, s megjegyzi, hogy a spanyolok révén több spanyol és latin szó kerülhetett a chilei benszülöttek nyelvébe (i. m. 474). ATHANAS KIRCHER 1679-ben megjelent művében, a *Turris Babel*-ben, már megpróbálja rendszerezni, nyelvsaládokba foglalni az amerikai nyelveket, amellett, hogy nagy változatosságukról beszél: „In Americae vero Indiae occiduae regionibus, tanta est diversitas idiomatum, ut nostri patres, ea ad quingenta facile diversissima idiomata reduci posse tradiderint; inter illas tamen praecipuae sunt Mexicana, Peruana, Brafilica, Magellanica, Chilensis & Septentrionalis Americae populorum variae linguae . . .” (i. m. 132).

Az amerikai benszülött nyelveknek ez a meglepő sokfélesége és változatossága nem is tette lehetővé, hogy e nyelveket is bevonják az európai nyelvrokonítási sémákba. Mindazáltal HUGO GROTIUS az 1542-ben megjelent kis írásában, *De origine gentium Americanarum dissertatio*, nem riadt vissza attól a kísérlettől, hogy egyes amerikai népeket európai (germán!) eredetűeknek tekintsen. A Panama-szoros környékén élő népeket például Norvégiából származottaknak tartja, egy kaliforniai indián törzssel kapcsolatban pedig germán (norvég) nyelvrokonságot is feltételez: „Et, uersus Californiam, est populus, linguae eiusdem et institutionum cum Mexicano, et populus Alauardi, id est Langobardi. . . Accedunt uocabula, quae multa apud illos fuisse Germanica, id est Noruagica. . . (i. m. 40). MATTHIAS MARTINI az először 1623-ban megjelent *Lexikon Philologicum*-ában szófejtéssel is megpróbálkozik: „Deus. . . Americanis Z i m i an à Syriaco צִמְחָה, quod splendor, jubat? Hochelangensib. Canadensib. C u d r u a g n y, & Canadensib. A r i d o v a g n y. An ex origine Arabica, qui observat vultum? . . . & an hoc ex Latino?” (*Deus* címszó alatt)

Mind az amerikai, mind az egyéb újonnan felfedezett nyelvekkel kapcsolatban az a legfontosabb mozzanat, hogy a korabeli nyelvtudomány régebb-

ről hozott alapelveit sok tekintetben módosító igénnyel lép fel, valamint az, hogy a későbbi nagy szintézisekhez *nélkülözhetetlen* nyelvi adatok fölhalmozódását segíti elő. Az utóbbit illetően az utazókon, felfedezőkön kívül nem jelentéktelen szerepet játszottak a hittérítők — katolikusok és reformátusok egyaránt —, akik az európai térvesztés pótlása céljából rajzottak ki az újonnan felfedezett területekre s ott tevékenykedve, a térítési munka sikere érdekében meg kellett tanulják az ottani beszülötték nyelvét. CRESCENTIUS MATHERUS-nak Leusden-hez intézett levelében Misztótfalusi Kis fordításában pl. ezt olvassuk az amerikai hittérítők egyikéről: „...Több negyven esztendőjénél, hogy a' kegyes Férfiú Elliótus János az Uj-Ángliában a' Ripensis Ekklesiának (melly Bostóniához tsak egy mil-föld) Lelki-pásztora, az Uj-Világbéli Nemzetségeknak megtérítésekre kivált-képen-való indulattal felgerjesztvén, az Indiai nyelvnek megtanulására adta magát, hogy nékik könnyebben és böl dogabbúl az Evangéliomnak titkait kinyilatkoztatná. Minek-okáért ez az Elliótus az Uj-Világbélieknek Apostoloknak (nemis oknélkül) tartatik. Ez a' Tiszteletes Férfiú az egész Bibliát, nem kitsiny munkával, Indiai nyelvre fordította. Egyszersmind külömbkülömbféle tractátusokat, mellyek az Erköltsbéli Theológiát nézik, és Catechésiseketis Indiai nyelvre fordított”... (egy másik hittérítő Marshippang városban:) (Első Prédikátor abban az Ekklesiában Anglus volt, ki az Amérikanusok nyelvét értvén, nékik a' magok nyelvek hirdette az Evangéliumot” (ORSZÁGH L., Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magy. Könyvszle, 1958. 1. sz. 25).

7. Az amerikai nyelvekhez hasonlóan az afrikai nyelvek is komoly problémát jelentenek. Grammatikai és szótári feldolgozás tekintetében messze elmaradnak az amerikai nyelvek mögött, ami könnyen magyarázható azzal, hogy Afrika az akkori hódítások útvonalából (legalábbis Közép-Afrika) némileg kiesett, legfeljebb a körülhajózás során útbaejtett, majd megismert szigetek és partmenti részek nyelveit regisztrálták elsősorban.

Mint az amerikai nyelveknél láttuk, itt is általánosságban a sokféleség, a változatosság ragadja meg a figyelmet. MAGINO: „...le genti dell' Africa parlano con molti, varij, e diuersi linguaggi...” (i. m. 133). A DE BRY-féle útleírás-gyűjteményben (1600-ban jelent meg) neves és kevésbé neves utazók megfigyelései a nehézségre és változatosságra való utalás mellett némi tájékoztatást is nyújtanak a közép-afrikai nyelvekről, így pl. az angolaiak nyelvéről: „Die Spraach deren von Angola ist dieselbige /die von denen auß Congo auch gebraucht wirt/ ...allein der vnderscheid ist allda/ der zwischen den Nationen /so mit einander grentzen /zu seyn pfllegt/ wie zwischen den den Portugalesern vnd Castilianern /oder den Venetianern vnd Calabresern: Welche /dieweil sie die Wort anders pronuncieren vnd außsprechen/ wiewol sie eine Spraach haben doch einander etwas schwerlich verstehen” (Reisen in Orient. I. 21.) Az gyűjtemény VI. kötetében alighanem Guinea egyik nyelvének, a *szuszu* nyelvnek első komolyabb regisztrálásáról olvashatunk, közel 200 szó és kifejezés kíséretében (i. m. 150-tól). RAMUSIO szerint a „lingua Abissina”, amelyen valószínűleg általában a néger nyelvet érti, „igen nehéz és reguláztatlan” (i. m. 237). Utazók, hajósok véleményére hivatkozva mondja DURET, hogy a Jóreménység Foka körül sok nép él, akik sok és különféle, egymástól teljesen elütő nyelveket használnak. Ezeket a nyelveket csak azok értik, akik mint anyanyelvüket használják (i. m. 552—3). Egy másik helyen egy „barbár” afrikai nép nyelvéről azt írja, hogy nyelvük hangjai állati hangokhoz hasonlí-

tanak. Nyilvánvalónak látszik, hogy a hottentotta nyelvcsalád első általános nyelvészeti értékeléséről van szó s így érdemes idézni DURET megállapítását: „...que sont les voix des bestes brutes, d'autant qu'ils ne semblent former aucun accent en parlant, sinon vn certain cry esclattant qui represente ie ne scay quel murmure mal agreable: laquelle langue est du tout differente des autres langues, bien qu'elle aye plusieurs mots communs avec la langue des Arabes...” (i. m. 551). Bizonyos mértékig ezzel rokon G. HORN rövid megjegyzése: „...Hotetot a glocitante sermone vocantur” (Arca Noae, 1666, 341). Valamely Abessziától délre eső közép-afrikai néger nyelvről a brazil indián nyelv kapcsán már említett BARLAEUS azt mondja, hogy a terület, valamint a vallás különbözősége folytán e benszülöttek nyelve igen változatos és eltérő (i. m. 104). Igen érdekes H. BRUSCIOTTO-nak, egy olasz hittérítőnek a Kongómelléki bantu nyelvről írt ritka nyelvtana, az 1659-ben megjelent *Regvlae qvaedam pro difficillimi Congensium idiomatis*. Ebben elég világosan megmutatkozik a nagyfokú különbségek felismerése a klasszikus nyelvek és egy ilyen „barbár” nyelv között. Mintegy összeütközni látszik a klasszikus grammatika és az addig ismeretlen, távoli, exotikus nyelv a maga egészen különleges szerkezetével. Mindez igen nagy gondot okoz a szerzőnek. Felismeri, hogy ebben a nyelvben pl. nincs deklináció, hanem különleges kategóriajelző prefixumokat kapnak a névszók. Az érdeklődők körében bizonyára meglepetést válthatott ki e nyelvtan. A „grammatika” évszázadokon át szinte egyértelmű volt a latin nyelvvel, sőt ezen túlmenően magával a *N y e l v v e l*. A „grammatikától” eltérés jóformán a *N y e l v*-től való eltérést jelentette, valami magától értődő „standard”-tól való eltérést. — A kategóriajelző prefixumokról így ír: „Et primo aduertendum hic generaliter est, quod in ista lingua non attendae sunt Declinationes, sed potius Principiationes...” (i. m. 1—2). Nyolc ilyen „principiatio”-t különböztet meg. A „prima Principiatio” pl. ez: „Nomina huius principiacionis incipiunt ab E, eorumque articulcus est R i a ; v. g. Entondo ria nzambianpungu, Laus Dei” (i. m. 2). Az igeragozásról szólva megpróbálja alkalmazni a latin nyelvtan kategóriáit, mint conjunctivus, indicativus; beszél a gerundiumról, aktív és passzív ragozásról, de mindig figyelmeztet, hogy mindezeket kissé másként kell értelmezni, mint a grammatikában”. Ez a nyelv — mint mondja — rendkívül nehéz. Aki meg akarja tanulni, annak bizony sok gyötrődést jelent: „...debet etiam sedulo studere ac insudare...” (i. m. 15). J. MEGISERI-nek 1603-ban megjelent *Thesaurus Polyglottus*-a az afrikai nyelveket a 8-ik táblázatban már külön tárgyalja. Ezt a nagyjelentőségű szótárt használja sűrűn a már említett M. MARTINI, amikor Európán kívül eső nyelveket akar bevonni általános nyelvészeti jellegű szófejtéseibe, mint pl. egy néger—török szófejtésnél: „...NIGRIT. Guighimo coelorum dominus & giog Turcis est coelum” (*Deus* címszó alatt)

8. A távolkeleti nyelvek közül a maláj nyelveknek alakult ki a leggazdagabb grammatikai és szótári irodalma. E nyelvek feltárásában a portugálok távolkeleti uralkodó szerepét megtörő hollandoké a vezető szerep. A maláj nyelv különálló, vagyis „eredeti” nyelv; könnyű és hangzása kellemes — mondja a híres OLEARIUS (*Orient. Reisebeschr.* 1696 [későbbi kiadás!] 82—3). Különállóságát emeli ki DE BRY is azzal, hogy teljesen elkülöníti mind a számitól, mind a kínaitól: „Diese Sprachen sind so weit von eynander vnterscheiden (dass keine mit der andern etwas gemein hat...” (i. m. VIII. 33—4).

Elég korán megindult a japán nyelv nyelvtani irodalma. Kb. a XVI. század végétől keltezhető. HUGO VON LINDSCHOTTEN így ír a japán nyelvről: „Sie (ti. a japánok H. J.) haben ein andre Sprache (als die in China) dass sie auch einander in reden nit verstehen können...” (De Bry, II. 75). Némelyek úgy vélik, hogy néhány japán szó közös vonást mutat fel izlandi szavakkal, ami esetleg régi kereskedelmi kapcsolatokról magyarázható (DURET; i. m. 916). Élesszemű japán—kínai összehasonlító fonetikai megjegyzést találunk MARTIN MARTINI *Novus Atlas Sinensis*-ében (1655) a sajátos japán *r*-ről: „...Secundum, quod inter loquendum Japonese subinde D & R litteras adhibeant, quod inusitatum apud Sinas, cum utraque littera careant, R vero vix ac ne vix quidem, magno etiam adhibitio studio ac diligentia, exprimere possint...”, ezt követően megjegyzi, hogy a japán nem áll rokonságban a kínai nyelvvel (i. m. 170). Általánosságban a japán nyelv megismerésének e kezdeti szakaszában azt igyekeztek tisztázni, vajon van-e nyelvrokonság a kínai és a japán nyelv között.

Ami mostmár a kínai nyelvet illeti, több helyen olvashatunk megjegyzéseket, amelyek javarészt a speciális kínai írással, annak nehézségeivel, az egyszótagúsággal s általában a nyelv nehéz voltával foglalkoznak. Szótári és grammatikai irodalomról a XVI—XVII. folyamán még nem tudunk. — PLANO CARPIN már a XIII. század közepe táján megemlíti, hogy a kínaiaknak (Kítai) különleges írásuk van (habent litteram specialem) és „...linguam propriam habent” (Recueil de Voyages, 1839. IV. 653—4), mely utóbbi megjegyzés azt kell, hogy jelentse, hogy a kínaiaknak saját, eredeti, nem más nyelvből leszármazott nyelvük van. PLANO CARPIN ugyan nem gondolta át ezt ilyen mélyen, de tudatában kétségtelenül az lehetett, hogy a kínai egy különleges, máséhoz nem hasonlítható nyelv. Kb. a XVI. század vége felé már köztudomású, hogy a kínai nyelv nem egységes, számos nyelvjárásra oszlik, viszont az írás egységes és lehetővé teszi a gondolatok kicserélését bármilyen nyelvjárást beszélők számára. Több szerző a kínai nyelv nehézsége miatt panaszodik, mely nehézség a kínai nyelv egyszótagúságával magyarázható: „Leur langue est fort difficile consistant en verbes tous monosyllabes...” — mondja DURET (i. m. 908). Nagyjából hasonlóképpen nyilatkozik MARTIN MARTINI is: „Sane eidem linguae hoc contigit singulae prorsus, & tantum non incredibile; quod omnes ejus voces non tantum monosyllabae sint, nullis generum, numerorum, inflexionum differentiis Grammaticis obnoxiae; sed quoque plurimae adeo inter se affines, ut non nisi tenuissimo, & vix aliis populis perceptibili, elationis discrimine distinguantur...” (i. m. VII). Az idézet eléggé amellett bizonyít, hogy M. MARTINI egyrészt felismerte a kínai nyelv egy alapvető sajátosságát, másrészt pedig, hogy a kínai nyelv, mint egy távoli, idegen nyelv, szembekerült a „grammatikával”, a nyelvek „normájával”. — PETER DE GOJERN és JACOB KEISERN könyvében, *De Gesellschaft der Ost-Indischen Gesellschaft*-ban (1666) szintén hasonló nehézségekről olvasunk: egyszótagúság, az írás nehézsége, a hanglejtésből adódó lehetőségek a kétértelműsége (i. m. 247). Mindezen nyelvbéli és egyéb lényeges eltérések azonban nem akadályozzák meg G. HORNT-t abban, hogy a kínaiakat is a bibliai származáselmélet alapján szemlélje (*Arca Noae*, 14—18). Kína és a kínai nyelv ősrégi volta pedig arra indította JOHN WEBBS-t 1669-ben megjelent könyvében (*Historical Essay endeavouring a Probability that the language of China is the primitive language*), hogy a kínai nyelvet az emberiség ősnyelvévé avassa (J. CHR. ADELUNG,

Mithridates, I. 52). Érdekes megemlíteni, hogy OLAUS RUDBECK, svéd nyelvész az 1717-ben megjelent Specimen usus Linguae Gothicae című könyvében a gót nyelvet s ezen keresztül a svédet is, egyéb nyelvek között a kínaival is összehasonlítja.

Kínából Európa felé közeledve, útba kell ejtenünk a tatár nyelvet is. PLANO CARPIN a XIII. sz. közepe táján tett keleti utazása során Mongolián is keresztülhaladt, s a nép történetének, erkölceinek, szokásainak leírása közben a nyelvükre vonatkozóan is tesz említést: „Hii populi omnes unam formam personarum et unam linguam habebant, quamvis inter se per provincias et principes essent divisi” (Recueil de Voyages, IV. 645). HERBERSTEIN ZSIGMOND azt mondja, hogy a tatárok *nyelvben*, erkölceikben, ruházatban, szokásaikban eltérnek a többi néptől (Rer. Mosc. Comm., 1551. 91). A XVII. század folyamán fölmerült a tatár nyelvnek a perzsával való némi rokonsága.

A török hatalom terjeszkedése Európában maga után vonta a török néppel s a nyelvvel való megismerkedést. CUSPINIANUS a törököket szkita eredetűeknek tartja, amit maga a nyelvük is bizonyít (De turc. orig., 1541. A/4). 1544-ben jelent meg BARTHOLOMIEU HONGROIS PELERIN DE HIERUSALEM számozatlan kis könyvecskéje, a La maniere & céremonies des Turcs, amely már némi joggal kis török nyelvtannak és amolyan társalgó-félének is nevezhető. A szerző, úgy látszik, a törököt azonosnak véli a perzsával, mely utóbbi szerinte a világ legkönnyebb nyelve. Lehetséges azonban, hogy nem annyira török—perzsa nyelvrokonságra gondol, hanem arra, hogy a törökök a perzsa nyelvet beszélik. Talán ez az első tudósítás egy olyan nyelvről, amelyben postposíciók és hangilleszkedés van. — Ettől kezdve sűrűn látnak napvilágot a török veszedelem kapcsán a török népről és nyelvről szóló tudósítások, megjegyzések. A török nyelv hovátartozandóságát illetően különböző találgatásokról olvashatunk, melyek legtöbbször azonban a perzsa, az arab és a tatár nyelv köré csoportosul. A nagyhírű GUILLAUME POSTEL, akit Theseus Ambrosius mellett az általános nyelvészet megalapítójául említhetünk, már a XVI. század közepe táján megállapította, hogy a török nyelv tatár eredetű, és semmi köze sincs az arabhoz. Ennek bizonyítására a nyelvhasznítás módszeréhez nyúl és az *időjelölések* köréből vesz példákat, ami igen modern elgondolás korához képest. Így ír: „... je veus mettre comme ils l'appellent en Arabe & en Turc, l'heure du fin matin s'appelle des Arabes f u b u h, & des Turcs, f a b a h ou i r t e h. Le point du jour en Arabe b e c h e r, & en Turc d e n g l e k. Midi en Arab d u h u r, & en Turc o y l e, & o i l e n e m a z i. Entre deus & trois, en Arabe h a t z r i, & en Turc i c h i n d i, & i c h i n d i n e m a z i. Le Soir en Arabe m a g r i b, & en Turc a g f f a m, a g g f f a m n e m a z i. Le tard en Arabe h a f f a, & en Turc i e t f y, ou i e t f y n e m a k i (De la Republ. des Turcs, I. 48). Egy másik, 1575-ben megjelent könyvében (Des Histoires Orientales), kimondja, hogy a török a tatár nyelvhez hasonló (i. m. 20) és hogy a két nyelv közötti hasonlóság kisebb fokú, mint a francia, a spanyol és az olasz vagy az angol és a német között (i. m. 35). A XVI. század másik ismert és többször emlegetett általános nyelvésze, TH. BIBLIANDER, MIECHOVI MÁTYÁS nyomán szintén a török—tatár nyelvrokonság mellett száll síkra. A kérdés azonban ezzel még koránt sincs véglegesen tisztázva és eldöntve. Nagyjából helyes irányban tapogatóznak a tudósok, de nem tudnak véglegesen megmaradni egy helyesnek mutatkozó feltevés mellett. CONRAD GESSNER pl. elkülöníti a török nyelvet az egyiptomitól, hébertől, „illir”-től, örménytől; kijelenti, hogy a török és az arab nyelv eltér egymástól, noha egyazon írást

használják, de mégis rokonnak, sőt azonosnak tartja a perzsával (Mithridates, 63). BARTHOLOMAEUS GEORGIEUIZ is azon a véleményen van, hogy a törökök a perzsa nyelvet használják (De turc. morib. edit., 1577. 106). MEGISERI 1612-ben megjelent török nyelvtanában úgy nyilatkozik, hogy a török igen közeli rokonságban van a perzsával és a tatárral, de teljesen különbözik az arabtól (Inst. ling. turc. I. fejj). A XVII. század folyamán a heterogén vélemények egyre inkább a török—tatár nyelvrokonság köré csoportosulnak. A legvilágosabban dönti el ezt a kérdést az olasz J. BAPTISTA PODESTA, ez a nagy nyelvtelhettséggel megáldott olasz orientalista, aki magyarul is tudott; a kancelláriában török—magyar tolmácsként alkalmazták. Mélyenszántóan elemezve a De principiis (1669) című általános nyelvészeti vonatkozású munkájában a török, arab és perzsa nyelvek rokonsági lehetőségeit, megállapítja, hogy e nyelvek között csak annyi a rokonság, mint a latin, német és a m a g y a r között (i. m. 38). ATHANAS KIRCHER is a tatár nyelvből származtatja a törököt (Turris Babel, 205). Az utóbbi, helyesen megalapozott vélemények, persze, még nem jelentik azt, hogy kimondták a végső szót a török nyelvrokonság vitájában, de mindenestre a török—tatár nyelvek szoros együvértartozása immár uralkodó felfogássá vált.

A török nyelv „felfedezésével” jóformán egyidőben terjed a perzsa nyelv ismerete is: „... nascitur demum jam inter Europaeos haec lingua...” — mondja LUDOVICO DE DIEU 1639-ben megjelent Rudimenta Linguae Persicae előszavában. Természetesen bizonytalanság övezi hovátartozását. Mint láttuk, egybevetették a törökkel s a törökön keresztül sokszor az arabbal is. EDMUND CASTELL 1669-ben megjelent hatalmas Lexicon Heptaglotton-ában a perzsa nyelv helyét végső fokon a sémi nyelvcsaládban jelöli meg. A XVII. század folyamán már határozottan perzsa—német nyelvrokonságról beszélnek.

Nyilván még több Európán kívül eső újonnan felfedezett nyelvről lehetne megemlékezni. Végezetül érdekességként hadd említsük meg OLEARIUS éleszemű megfigyeléseit az eszkimó nyelvről, annak egy-két fonetikai problémájáról: „Ihre Sprache und Außred falt auff die Tartarische Art; Sie reden und schnattern geschwinde (und machen die Wörter meist im Palaten, oder oben im Halse) welche sie cum racione quadam oder halb schnarrend hervor bringen: sonderlich wenn das (g) mit unterlauffet (als Kagsua. Sie haben gleich die Tzineser) (oder Chineser) in der gantzen Sprach kein (r) daher sie auch die Wörter (so diesen Buchstaben haben) (als Herre) nicht außreden können) sondern nur (Helle) sagen. Ihre Sprache ist sonderlich (und mit keiner Europäischen gemein. Obschon bißweilen einzeln Wörter mit unterlauffen) die den Danischen und Norwegischen gleich klingen oder sind (als Mamad allerley Speise) Konã Frauen Volck) Posak ein Beutel (ist sie doch von selbigen Sprachen weit ab”. Mindazáltal egynémely eszkimó szó mintha görög, vagy latin eredetű lenne: „Sie haben auch etliche Wörter) die den Griechischen und Lateinischen nicht gar unähnlich scheinen (als Iliout die Sonne) Igne Feuer) Keileng der Himmel (Nau ein Schiff) gleich auch in andern Sprachen zu geschehen pfliget (aber daraus ist nichts gewisses zu schliessen” (Reisebeschr., 86).

Végére érve e kis szemlének a világ újonnan megismert, felfedezett nyelvei között, megállapíthatjuk, hogy jelentős mennyiségű nyelvi tényanyag halmozódott föl a XVI—XVII. század folyamán, ami a későbbiek folyamán lehetővé tette a tudomány haladását akadályozó nézetek revízióját. Az európai nyelveknek e távoli nyelvekkel való „érintkezése” — mint mondtuk —

pozitív hatást gyakorolt a fellendülő nyelvtudományra. Ezzel kapcsolatban elég, ha LEIBNIZ 1692 körül Ludolfhoz intézett levelére gondolunk, amelyben Leibniz — nyilván a héber ősnyelv kapcsán — azt mondja, hogy ő végeredményben nem ellenzi, ha több nyelvet egy régebben ismert forrásból (a héberből) származtatnak, de a kínai, a amerikai és az afrikai nyelvek teljesen eltérnek az általunk ismertektől, vagyis ezeket a nyelveket nem lehet az ismert ősforrásból leszármaztatni (Aug. B. Michaelis, Job. Ludolfi et G. Leibnitii Commerc. Epist., 1755. 35).

*

A felfedezések hajnala óta sok idő telt el, s a régi kutatók megállapításai jórészt a feledésbe merültek, noha természetesen ezekre épült az egyre nagyobb ütemben fejlődő nyelvtudomány óriási épülete. A régiek megállapításai sokszor nevetségesek. „A régi kutatók megállapításai elavulhatnak — írta LAKÓ GYÖRGY a magyarországi finnugor nyelvtudomány jelenével és feladataival kapcsolatban —, arra azonban nincs szükség, hogy a vádlottak padjára ültesük őket például azért, mert a XX. század elején nem vették figyelembe a XX. század közepén elért tudományos eredményeket” (Klny.: NyK. LVIII, 18). Hátha még a négy évszázad előtti eredményeket vetjük egybe a maiakkal! Itt különösen nincs értelme a vádnak. Mindig tekintetbe kell vennünk a kort, amely kitermelte az eszmét. Dialektikus módszer nélkül a nyelvtudomány történetének vajmi kevés értelme van.

A felfedezések valójában még nem fejeződtek be. Szélességben talán igen vagyis merőben új, eddig még nem sejtett ismeretlen nyelv már nem igen fedezhető fel, legfeljebb valamely ma már nem élő nyelv; mélységében azonban, tehát a már felleltározott, de kevésbé tanulmányozott nyelvek körében még sok feltárni való akad. Az új nyelvi tények „felfedezése”, megismerése nemcsak szélesíti a nyelvtudomány horizontját, hanem szélesség szerűen hozzájárul ahhoz, hogy egyre többet és többet tudjunk meg magáról a nyelvről. A nyelv kimeríthetetlen, mindig újat tudunk meg róla. Új tények felfedezése új és új vonással gazdagítja róla való ismereteinket. Н. В. Крушевский mondotta még 1893-ban: «Только изучение новых языков может способствовать открытию разнообразных законов языка, теперь неизвестных потому, что в языках как мертвых их или совсем нельзя открыть, или гораздо труднее открыть, нежели в языках новых. Наконец, только изучение новых языков может установить взаимную связь между отдельными законами» (В. А. Звегинцев, Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, Москва, 1956. 245).

A nyelv rendszerszerűségének felismerése s az ezzel kapcsolatos más típusú kutatások minden bizonnyal jórészt arra vezethetők vissza, hogy a modern kutatók, — *éppúgy mint századokkal ezelőtt* — merőben új nyelvekkel találták szemközt magukat, olyanokkal, amelyek esetében az indoeurópai nyelveknél meghonosodott leírás elégtelennek, sőt sok tekintetben alkalmatlannak bizonyult. FRANZ BOAS, az északamerikai indián nyelvek nagy kutatója a Handbook of American Languages (Washington, 1911) I. részének bevezetésében így ír: „Grammarians who have studied the languages of Europe and western Asia have developed a system of categories which we are inclined to look for in every language. It seems desirable to show here in how

far the system with which we are familiar is characteristic only of certain groups of languages, and in how far other systems may be substituted for it" (i. m. 35). Később a „*may* be substituted" helyett „*must* be substituted" lett és joggal. Minden nyelv, fejlődésének egy adott szakaszában zárt rendszer, amelynek a leírása csakis az adott nyelvi rendszerből kiindulóan lehet helyes.

HEGEDŰS JÓZSEF